

QAFQAZ ALBANIYASI MEMARLIĞININ ABŞERON QORUQLARINDA TƏZAHÜRÜ

Qafqaz Albaniyası memarlığı orta əsr Azərbaycanının monumental memarlığının formalaşmasında fərdi kompozisiya və konstruktiv həlləri ilə özünəməxsus yer tutmuşdur.

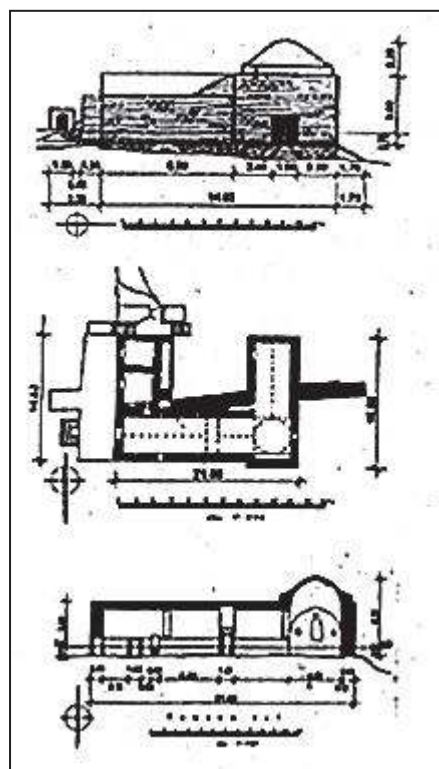
Ərəb xilafəti Azərbaycanda islam dininin bərqərar olmasının səbəbkarı kimi, ölkədə siyasi-iqtisadi həyatın dəyişməsi ilə nəticələndi. Bu isə öz növbəsində yeni tip tikililərin inşasına ehtiyac yaratdı. İlk feodalizm dövründə xristian memarlığı ilə yanaşı islam memarlığının paralel inkişafı, islam dini tikililərində birdən-birə inqilab etmənin qeyri-mümkün olması, məscidlərin ənənəvi metodlara əsaslanaraq, xristian memarlığının kompozisiya və konstruksiyalarını xarakterizə edən vərəselik hüququndan istifadəsilə formalaşmasına səbəb oldu. Bu proses hətta XX əsrin birinci yarısına kimi davam etmişdir. İslamın ilkin illərində mövcud xristian məbədlərinin altarn şərqdən cənuba dəyişdirilməsilə məhrabın qurulmasına nail olunur, dini tikililərə yeni funksiya verməklə məscidlərin fəaliyyəti təmin olunurdu.

Qafqaz Albaniyası ərazisində xristian məbədləri üçün səciyyəvi olan konstruksiya və kompozisiya xüsusiyyətləri a) bir zallı, tağ-tavanlı, b) nefli, bazilikalı, c) kvadrat əsaslı, mərkəzi gumbazlı formalarla əks olunurdu. Dənilməz faktdır ki, mövcud memarlıq tipləri yeni müsəlman memarlığının əsasını təşkil etməli idi. Orta əsrlərin III-IV əsrlərindən XVII əsrə kimi inşası davam edən Kiş, Qum (V), Ləkit (V), Mamrux (IV-V), Pipan (VII-VIII), Xudavəng (XIII), Gəncəsar (XIII), Qızılvəng (XVII) və s. Alban məbədlərinin monumental tikililəri islam memarlığının təkamül prosesində bir nümunə olmuşdur. İlk orta əsrlərdə Dərbənd, Şamaxı, Ağsu Cümə məscidlərinin bazilikalı, nefli konstruksiyalarla həlli, XIX-XX əsrlərdə böyük miqyaslı həcm-məkan, plan quruluşlu məscidlərin-Zaqatalanın Danaçı, Əliabad, Aşağı Tala, Ordubadın, Lənkəranın Cümə məscidlərinin kompozisiya həllində təkrarlanır.

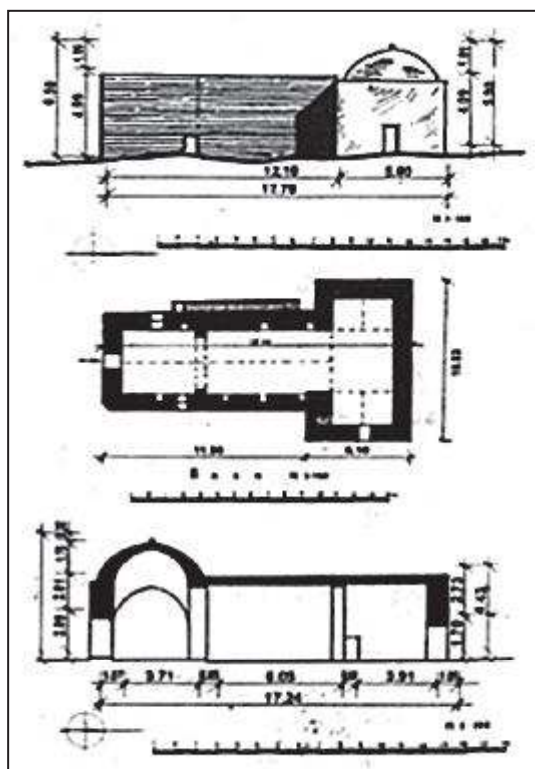
Alban dini tikililərinin təsir dairəsi Abşeronun müxtəlif tipli memarlıq abidələrində də özünü biruzə verir. Abşeronun abidə qoruqlarının ərazisindəki

dini, mülki və xatirə tikililərinə ekskurs etməklə bunun şahidi olmaq olar. İçərişəhər Dövlət Tarix-memarlıq, Qala Tarix-etnoqrafiya, Nardaran Tarix-mədəniyyət qoruqlarının ərazisindəki ilkin islam dini tikililəri, bir zallı, tağ-tavan konstruksiyalı Alban xristian məbədləri- Mingəçevir, Gavurqala, Mazımqaray, Paşan məbədlərinin kompozisiya və konstruktiv üsullarını özündə əks etdirməklə qurulmuşdur.

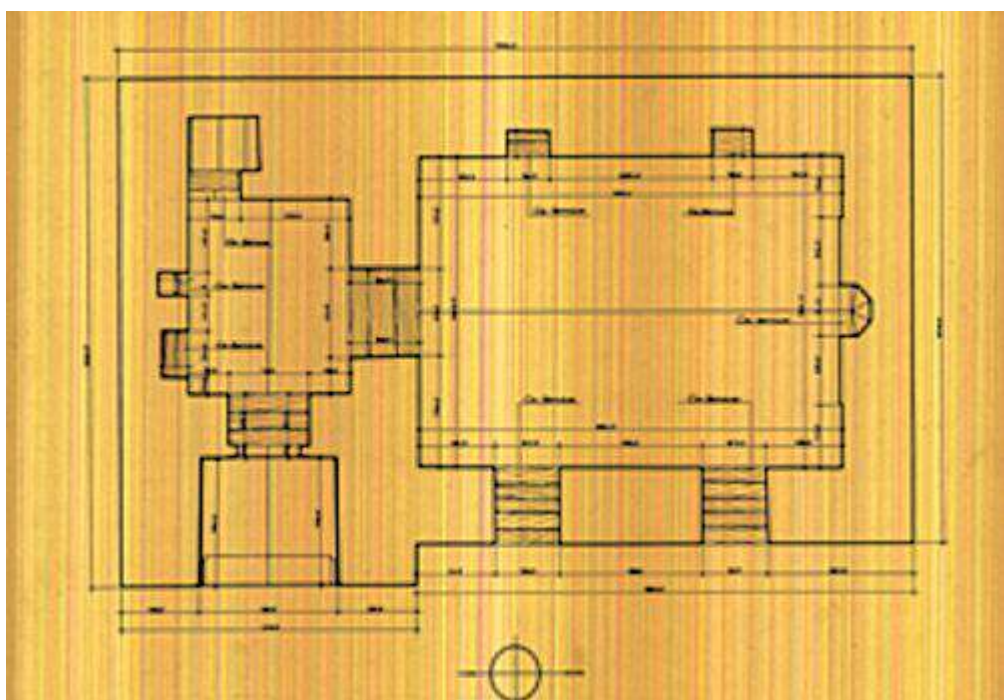
İçəri şəhərin Məhəmməd və ya Sınıq qala (1078-79), Aşur (1169), Xıdır (1031), Giləy (1039), Cin (XIV) məscidləri, Qala qoruq ərazisində inşası XVII əsrdən başlayaraq, XIX əsrin əvvəllərində tamamlanan Cümə, Tərəkmə (XVII), Nardaran Tarix-mədəniyyət qoruğunda Məktəb-məscid, Seyid-Yusif (XIV), Rahimə xanım (XIV) pir-məscidlərinin inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını, həcm-miqyasını, şəhərsalma mövqeyini izləməklə onların bir zallı, tağ-tavanlı ilkin tipli dini tikililər sırasına daxil etmək olar. Bu tikililərin əksəriyyəti kiçik, düzbucaqlı ölçüləri ilə məhəllənin şəhərsalma

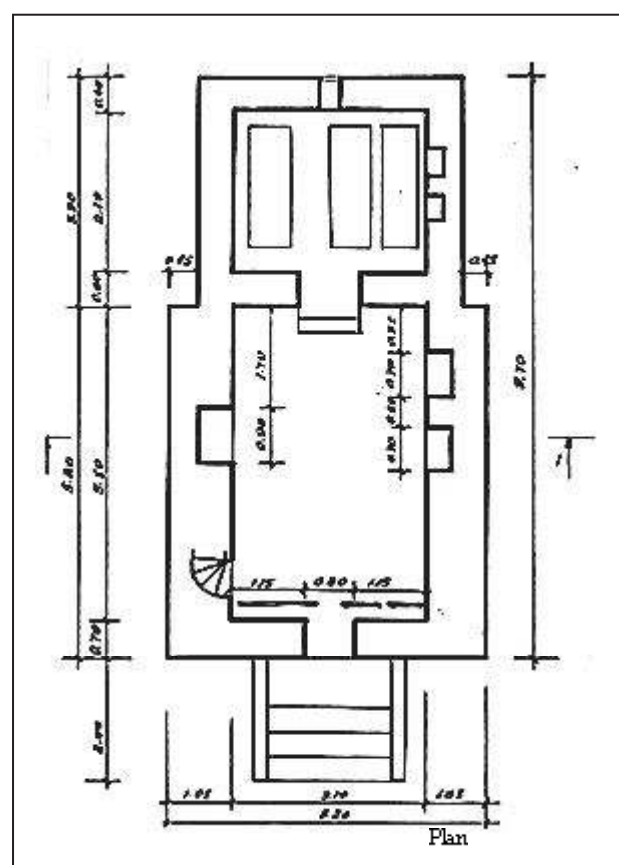
Qala divarları içərisində Cümə məscidi.
Ölçü və çertyoj Ş. Fətullayevindir.

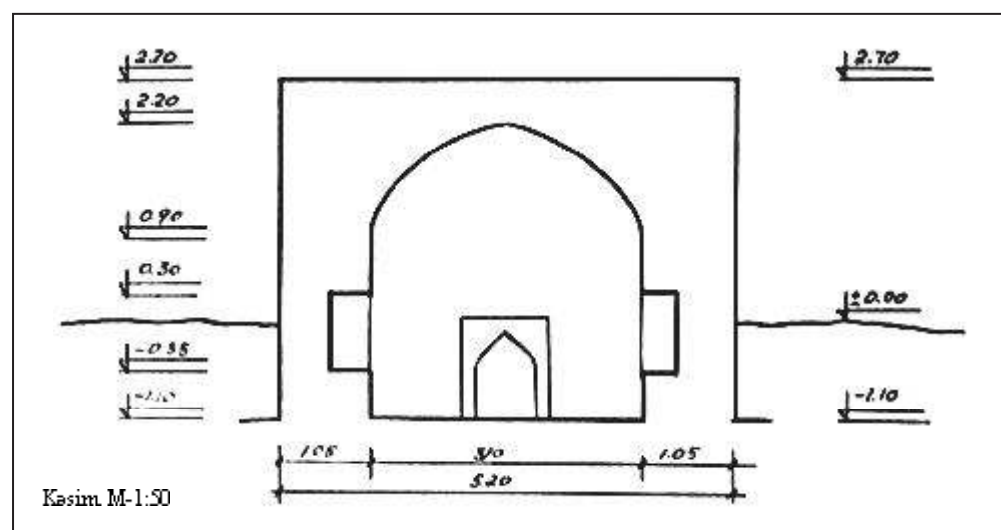
Tərəkmə məscidi.
Ölçü və çertyoj Ş. Fətullayevindir.

Məktəb məscidi.

Nardaranda Seyid-Yusif məscidi.

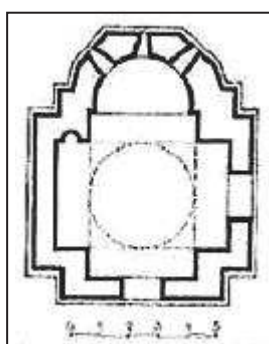
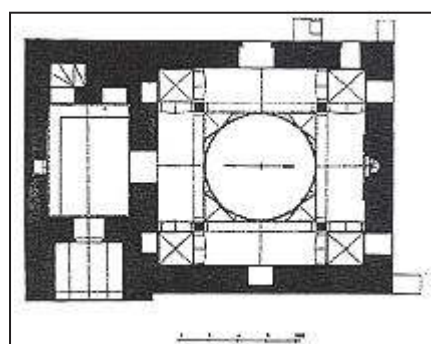

quruluşunda dominanta çevrilmişdir. Qoruqların ərazisindəki bir-sıra yaşayış binaları və Nardaranda Hacı-Baxşı karvansarayı da məhz tağ-tavan örtük konstruksiyasına əsaslanır. Bu tipli kompozisiya və konstruksiyaya əsaslanan tikililərin interyeri, memarlıq baxımından ciddi, lakonik, çatma tağ-tavan və yükdaşıyıcı tağlarla həll olunmuşdur. Burada memarlıq kütlələrinin tam tektonik dəyişiklikləri hiss olunmaqdadır. Dini tikililərin ibadət zalı, dekor baxımından maksimal diqqət ayrılan və interyerin əsas elementi olan kiçik mehrablarla zənginləşdirilmişdir. İnteryerin bu kompozisiya elementi, islamın qadağa qoyduğu zəngin bəzək və təntənə baxımından xristian məbədlərindən seçilən müsəlman tikililərinin sadə, daş divarlarını yumşaldır, memarlıq mövqeyini genişləndirir.

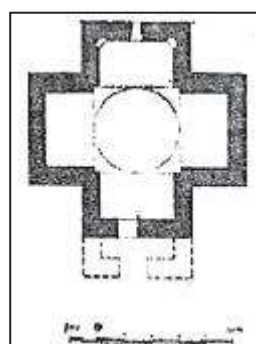
XIV-XV əsrlərdən etibarən Azərbaycanın müxtəlif regionlarında, Şamaxının Sagiyan (XV), Tovuzun Yanıxan (XVII) kəndlərində, Gəncə şəhərində (Cümə məscidi-1606) olduğu kimi, Abşeron yarımadasında da Bakı qalasında Giləy (XIV), Şirvanşahların saray (XV), Key-Qubad, Mərdəkan kəndində Tuba-şahi (1482), Qala kəndində Hacı Ramazan (XVIII), Balaverdi (XIX), Nardaranda Hacı Baxşı (XVI) məscidləri, eləcə də inşa tarixi XIV-XV əsrlərə aid edilən Şirvanşahların yay iqamətgahının saray binası, əsaslı Qafqaz Albaniyası dövründə qoyulmuş, kvadrat əsaslı, mərkəzi gümbəzli, xaçvari kompozisiya sistemli Qəbizdəre (VI), Arzu xatun (1214), Çudulu-Binə (XVI), Xudəvəng (1241-46), Xatirəvəng (XIII) xristian məbədlərinin vərəsalıyından bəhrələnərək inşa olunmuşdur.

Bələ tipli tikililərin ibadət zalının örtük konstruksiyasının gümbəzli həlli ilə məscidin daxili məkanı simasını tamamilə dəyişmiş olur. Dörd dayağ üzərində duran gümbez, zalın həcm-fəza tutumunun müşahidə qavrayışını yaradır, bədii-memarlıq xüsusiyyətlərini artırır. Yeni memarlıq-konstruktiv üsul və formalar meydana gəlir. Məscidin xaçvari plan quruluşu, xaçın qollarını yaradan dərin, tağ-tavanlı taxçaları yaratmaqla ibadət zalının mühitini genişləndirir, nəticədə künc mövqelərdə dini məqsədlər üçün istifadə olunan işçi kameralar yaranır. Mehrab islamın simvolu kimi, daha zərif daş plastikası ilə interyer aurasında özünəməxsus kompozisiya həllinə nail olmuş olur.

Bələ plan kompozisiyası Abşeron qoruqlarının mülki tikililərində də özünü biruzə verir. Nardarandakı Şirvanşahların yay iqamətgahı orta əsrlərin qiymətli abidəsi kimi (XIV-XV əsrlər), mərkəzi gümbəzli, xaçvari plan quruluşu ilə deyilənlərin sübutudur. Kvadrat planlı bina (14x14m), həcmələrinin düzgün həndəsi lakonikliyi, memarlıq formalarının ciddiliyi və daxili məkan

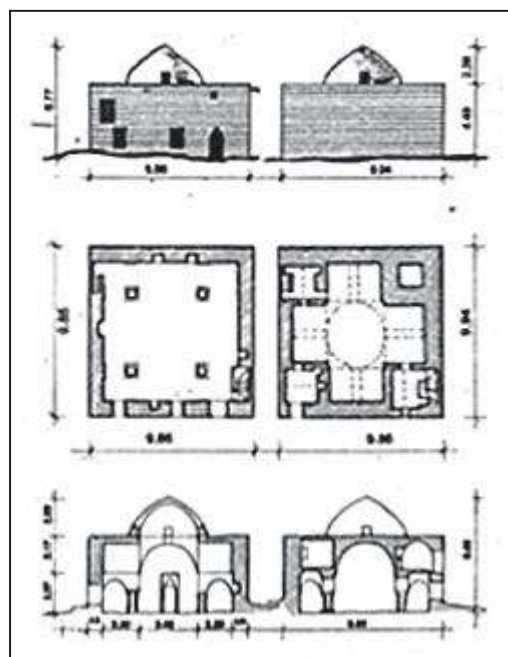
Qabizdara. V əsr.

Fıpan kəndi. Üç kilsə.

təşkilinin dəqiqliyi ilə diqqəti cəlb edir. Mərkəzi zal kvadrat şəkilli olmaqla, xaçın qollarını yaradan dərin taxçalarla birləşir. Çatma tağ-tavanlı taxçalar mərkəzi ox üzərində yerləşir. Xaçın qollarının künclərindəki kameralar zalla böyük olmayan qapı oyuğu ilə birləşir. Cənub yerləşkələr trompların köməyi ilə səkkizguşəli, şimal yerləşkələr isə oval şəkilli kiçik gümbəzlə örtülmüşdür. Sarayın memarlıq formaları öz sadəliyi ilə diqqəti cəlb edir.

XIX-XX əsrlərdə Avropa tipli hamamların yarımadada geniş yayılması, mərkəzi gümbəzli, xaçvari plan kompozisiyasının istifadə arealını genişləndirdi. İki zallı belə mülki

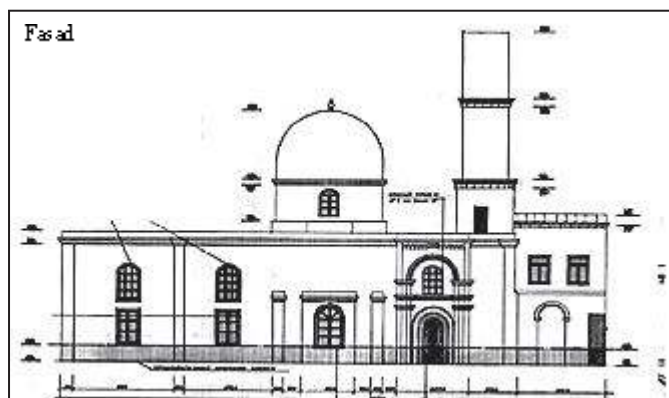

Nardaranda Hacı Baxşı məscidi

tikililərdə örtük gümbəzini saxlayan tağlar, dərin taxçaların əsas yaradıcı konstruktiv elementinə çevrilmişlər. Xaçların künclərindəki hücrələr, müxtəlif məqsədli otaqlar kimi (fərdi çimmə otağı, xəzinə və s.) istifadə olunmuşdur.

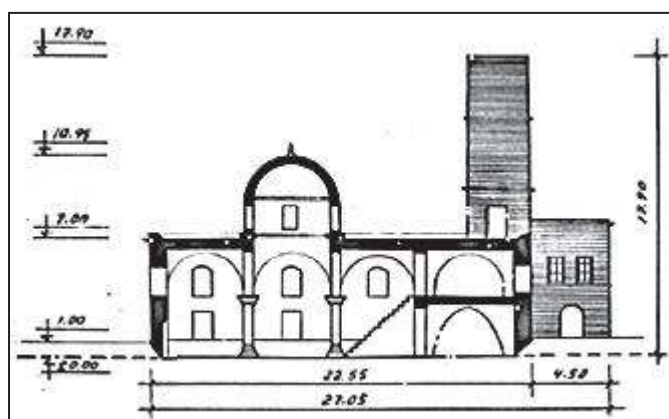
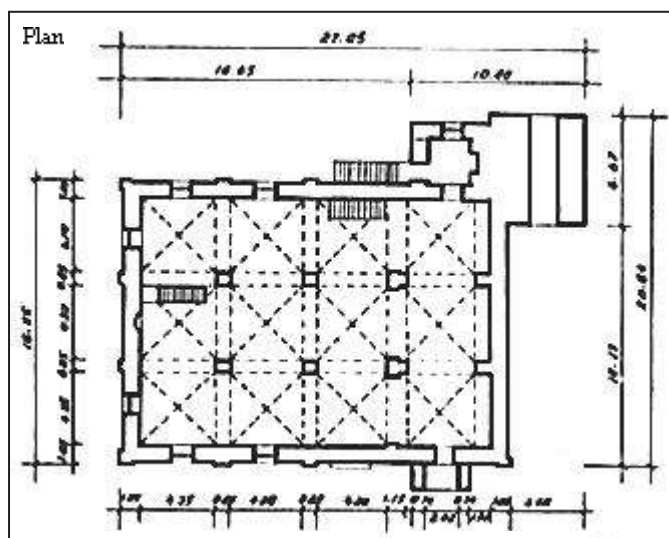
Kvadrat əsaslı, xaçvari plan quruluşlu dini tikililərlə yanaşı, Qafqaz Albaniyasının sərbəst xaç şəkilli dini tikililərindən (Zaqatalanın Buxovlu kəndindəki VI-VII, Şəkinin Zəyzit kəndindəki X-XI əsr) bəhrələnən xatirə tikililəri də Abşeronun yaşayış məskənlərinin tarixi irsinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişlər. Tədqiqatçı-alim A. Qarəhmədovun

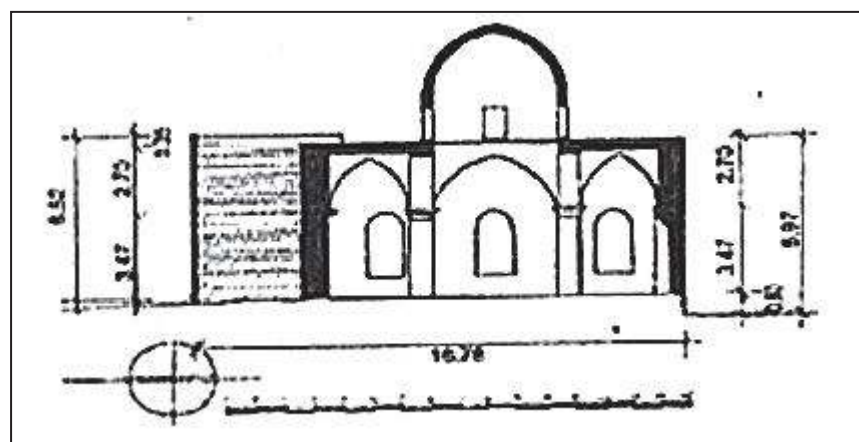
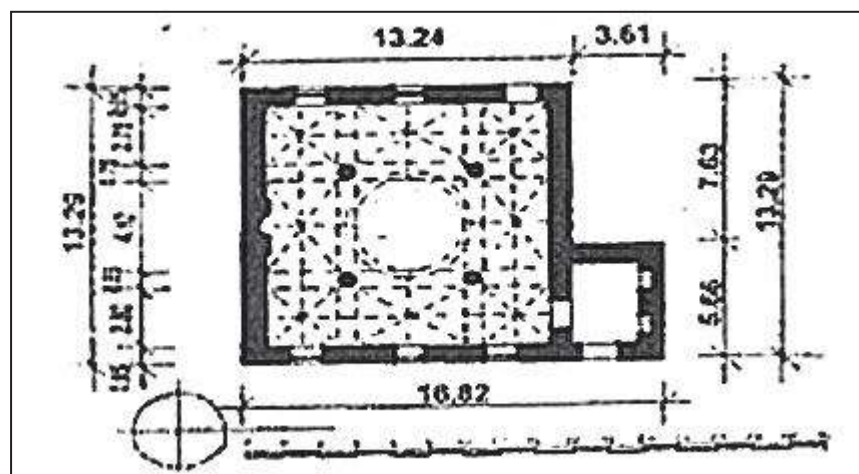
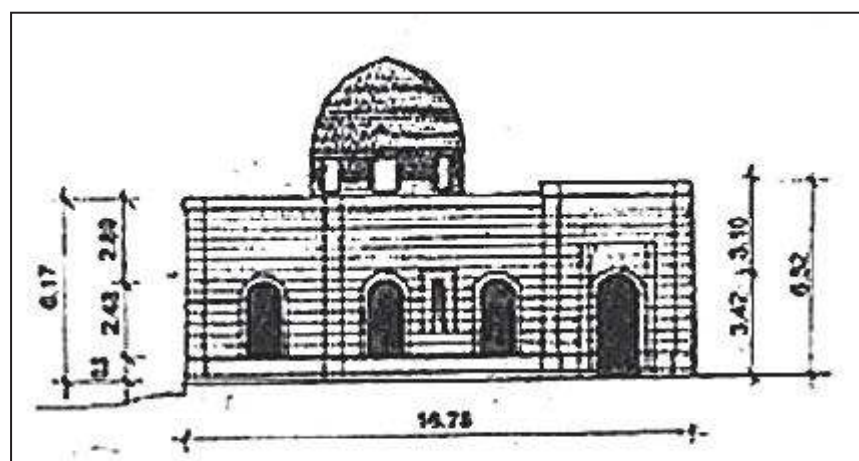
Fasad

Nardaranda Ağa məscidi

Plan

Şıxlar
məscidi

Baxılan nümunələr bir daha sübut edir ki, Abşeronun memarlıq qoruqlarındakı bir-sıra tikililər də Azərbaycanın digər regionlarında olduğu kimi, Qafqaz Albaniyasının dini memarlığının möhkəm bünövrəsi üzərində ənənəvi tikinti texnikasını qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirməklə formalaşmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva R. Unikal Qala kəndi. Bakı, 2007.
2. Əliyeva R. Nardaran Tarix-mədəniyyət qoruğu. Toplu, 2012.
3. Мамедова Г. Зодчество Кавказской Албании. Баку, 2004.
4. Фатуллаев-Фигаров Ш. Зодчество Апшерона. Баку, 2003.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, məbədlər, məscidlər, kompozisiya, konstruktiv həll.

Rəhibə Aliyeva (Azərbaycan)

Отражение архитектуры Кавказской Албании в заповедниках Апшерона

Архитектура Кавказской Албании со своими композиционно-конструктивными решениями занимает своеобразное место в формировании архитектуры средневекового Азербайджана. Исламская архитектура, сохраняя и развивая свою традиционную строительную технику, формировалась на усиленном фундаменте Кавказской Албании. В заповедниках Апшерона культовые, гражданские и мемориальные сооружения с: а) однозальными, сводчатыми; б) центрально-купольными, крестообразными; в) нефными композиционными решениями, формировались под влиянием христианской архитектуры.

Ключевые слова: Кавказская Албания, храмы, мечети, композиция, конструктивное решение.

Rəhibə Aliyeva (Azerbaijan)

Manifestation of the architecture of Caucasian Albania in Apsheron reserves

The architecture of Caucasian Albania with its compositional-constructive

tive solutions occupies an original place in the formation of the architecture of medieval Azerbaijan. Islamic architecture preserving and developing its traditional building technique was formed on the basis of Caucasian Albania. In the reserves of Apsheron cult, civil and memorial buildings with a) one hall, vaulted; b) central-domed; c) cruciform; d) nave compositional solutions were formed under the influence of Christian architecture.

Keywords: Caucasian Albania, temples, mosques, composition, constructive solutions.